

تاریخچه، موقعیت و وجه تسمیه محلات ششگانه مشهد

احداث باروی مشهد (در سالهای ۴۲-۹۴۰) هم یکی از دروازه‌های چهارگانه اولیه شهر در شمال همین محله واقع شده و به نام «دروازه نوغان» خوانده می‌شده است.^۲ در وجه تسمیه نوغان گرچه نظریات مختلفی مطرح شده^۴ اما به نظر می‌رسد که این نام متشکل از دو جزء «نو» + «غان» باشد، که غان یا قان و گان و کان و کن، کند، قند، کرد و گرد و کت و کنت به معنی آبادی و محل نشیمن است.

این احتمال از آن جهت قوت می‌یابد که روستاهای فراوانی در جوار نوغان با پسوندهای «قان»، «گان»، «کان»، «کن»، «گند»، «قند»، «گرد» و «گرد» وجود دارد که اغلب هم قدیمی هستند (مثل خایقان یا خایگان، حنوقان، شادکن، سمزقند، زیرکن یا زرکی، تیرگرد یا تلگرد، گردسلوک یا گود سلوک، دنگان یا دنگان ...).^۵

از شش محله قدیمی و مهم شهر مشهد دو محله نوغان و سراب قدیمی‌ترین هستند. محلات سرشور و عیدگاه از نظر قدمت پس از نوغان و سراب قرار دارند؛ دو محله بالاخیابان و پایین خیابان هم که جوانتر هستند در زمان احداث خیابان مشهد (در آغاز سده یازده هجری) به این نام شهرت یافته‌اند.

محله نوغان شامل شهر قدیمی و احتمالاً باستانی نوغان بوده است. پیش از آن که حضرت رضا (ع) در سال ۲۰۳ ق در شهر نوغان شهید و در اراضی سناباد (واقع در جوار غربی نوغان) مدفون شوند و نام «مشهد» یا مشهدالرضا پدید آید، شهر نوغان در این محله وجود داشت و یکی از شهرهای چهارگانه مهم و بزرگ ولایت توس بود (به همراه شهرهای تابران - توس کنونی - تروغذ - طرقله کنونی و رادکان واقع در ۷۰ کیلومتری شمال غرب مشهد). پس از پیدایش مشهد و رشد آن، نوغان به مرور زمان در شهر جوان مشهد مستحیل گردید تا این که از حدود سده هفتم (عهد ایلخانان) به صورت قدیمی‌ترین محله شهر مشهد درآمد.

این محله در شمال شرق مشهد واقع بوده و اکنون هم یکی از راسته‌های قدیمی شهر به نام «نوغان» خوانده می‌شود که در اصل قلب شهر نوغان قدیم بوده است. بنابراین مردم نوغان از قدیمی‌ترین اهالی مشهد هستند. نام نوغان از سده‌های اولیه اسلامی به عنوان یکی از شهرهای توس در منابع تاریخی و جغرافیایی ذکر شده^۱ پس از

^۲ - برای احداث باروی شهر مشهد توسط شاه تهااسب صفوی بنگرید به *احسن التواریخ*، حسن بیک روملو، تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، تهران، بابک، ۱۳۵۷، ص ۳۴۴؛ *تاریخ عالم آرای عباسی*، اسکندر بیک ترکمان، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۵، ج ۱، ص ۶۳؛ و *تاریخ شهر مشهد*، ص ۱۰۵.

^۳ - از جمله بنگرید به *خلاصه التواریخ*، میرمنشی قمی، تصحیح دکتر احسان اشراقی، دانشگاه تهران، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۴۴۲، که ذیل سال ۹۷۱ قمری از «درب ناوقان» یاد کرده است؛ و به *تاریخ شهر مشهد*، ذیل «دروازه نوغان».

^۴ - از جمله بعضی آن را با ابریشم مرتبط دانسته‌اند و بعضی با تنبوشه و مجرای آب (به نام نوغانه)، اما هیچ یکی از فرضیات فوق مستند نیست.

^۵ - این روستاهای قدیمی همگی در اطراف مشهد بوده و در دهه‌های اخیر در شهر مستحیل شده‌اند، با این همه هم مشهدهای قدیم آنها

^۱ - مثل *تاریخ یعقوبی، البلدان، مسالک و ممالک، احسن التقاسیم، حدود العالم، صوره الارض و...* (ذیل نوقان یا نوغان)؛ نیز بنگرید به *تاریخ شهر مشهد*، ص ۱۵، که خلاصه مطالب مزبور را نقل کرده است.

مطهر یادگار دیگری از محله سراب و هم قلب آن محله بوده است.

محله سرشور که وجه تسمیه آن دقیقاً معلوم نیست در جنوب شرق محله سراب و غرب حرم مطهر واقع بوده و پس از محله سراب اعیان‌نشین‌ترین محله شهر محسوب می‌شده است. راسته بازار اصلی مشهد از این محله شروع می‌شده و پس از قطع حرم مطهر به محله نوغان می‌رسیده است. بخشی از بازار مزبور هنوز با نام «بازار سرشور» در همین محله واقع است. آنچه مسلم است معبری مهم به نام «کوچه شور» از این محله شروع می‌شده و پس از عبور از شرق حرم حضرت رضا(ع) به محله نوغان و راسته بازار دیگر شهر می‌پیوسته، لذا احتمال می‌رود که این محله هم در ابتدا «سر شور» خوانده می‌شده است؛ کما این که در مشهد نامهایی از این نوع چون سر آب، سرده و سرآسیاب وجود داشته است. به نظر می‌رسد که پس از نوغان و سراب محله سرشور از قدیمی‌ترین محلات مشهد بوده باشد، اما به سبب این که این محله دروازه اصلی و مهمی نداشته در منابع تاریخی قدیمی کمتر از آن نام برده شده است. چون در جنوب سرشور قریه‌ای قدیمی به نام «دستگرد» وجود داشته، تا عهد تیموریان از این محله با نام دستگرد هم یاد می‌شده است.^{۱۰} پس از آن که اولین ارگ شهر مشهد توسط ملک محمود سیستانی در جوار محله‌های سراب و سرشور احداث شده، دروازه‌ای هم برای آن تعبیه گردیده که به دروازه ارگ شهرت یافته، با این همه در اوایل عهد نادری هنوز دروازه‌ای در آن حدود به نام دستگرد خوانده می‌شده است.^{۱۱} اکنون خیابان خسروی‌نو، آخوند خراسانی (خاکی‌پیشین)، و امام رضا (تهران سابق) عمدتاً محله سرشور را دربر گرفته‌اند.

محله عیدگاه که در جنوب شهر و بر سر راه ری و عراق عجم و ولایات جام و هرات واقع بوده، در شرق محله سرشور و غرب پایین خیابان قرار داشته است. در زمان احداث باروی مشهد (سالهای ۴۲-۹۴۰) یکی از دروازه‌های

محله سراب که نام آن برگرفته از سر آب قنات قریه سناباد است، پس از محله نوغان قدیمی‌ترین محله مشهد است. سناباد یکی از قراء قدیمی همجوار مشهد واقع در یک میلی غرب آن (حدود ۱۶۰۰ متری) بوده است.^۶ چون یکی از والیان توسی خراسان به نام خمید بن قحطبه در اراضی سناباد کاخ و باغی داشته که خلیفه هارون‌الرشید در سال ۱۹۳ در آن دفن شده، ده سال بعد هم مأمون حضرت رضا(ع) را در کنار پدرش به خاک سپرده، آن باغ هسته اولیه شهر جدید مشهد را تشکیل داده است. بعدها هم که سناباد و نوغان درهم آمیخته‌اند و به همه شهر «مشهد» گفته شده، اراضی سناباد به محله سراب شهرت یافته است. این محله به سبب ارتفاع بیشتر نسبت به نوغان و دیگر محلات شهر و هم قداستی که داشته از همان آغاز محله‌ای حکومتی و اعیان‌نشین و محل تجمع سادات و علماء و بزرگان مشهد شده است. در زمان احداث باروی مشهد توسط شاه تهماسب یکی از دروازه‌های شهر در محل مطهر قنات سناباد قرار گرفته و به «دروازه سراب» شهرت یافته،^۷ لذا منطقه واقع میان دروازه مزبور تا حرم حضرت رضا و غرب محله نوغان محله سراب نامیده شده است. شاهرخ تیموری در آغاز سده نهم اولین کاخ و باغ حکومتی شهر مشهد را به نام «چهار باغ» در حد فاصل همین محله سراب تا حرم حضرت رضا احداث کرد.^۸ اولین ارگ شهر مشهد هم در سالهای ۶-۱۱۳۵ توسط ملک محمود سیستانی در غرب محله سراب ساخته شد.^۹ محل دروازه سراب اکنون به ایستگاه سراب شهرت دارد و در محل تقاطع خیابانهای امام خمینی (پهلوی سابق) و سعدی واقع است. بازارچه سراب در حد فاصل ایستگاه سراب و حرم

را می‌شناسند و هم در سند اغلب خانه‌های مشهد نام این روستاها مذکور است.

^۶ - معجم البلدان، یاقوت حموی، ذیل سناباد.

^۷ - بنگرید به خلاصه التواریخ، ج ۱، ص ۴۱۶، ذیل سال ۹۶۸؛ یا تاریخ شهر مشهد، ذیل «دروازه سراب».

^۸ - بنگرید به زبده التواریخ، حافظ ابرو، تصحیح سیدکمال حاج سیدجوادی، تهران، نشر نی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۶۹۳؛ مجمل فصیحی، فصیح خوافی، تصحیح محمود فرخ، مشهد، باستان، ۱۳۴۹، ج ۳، ص ۲۳۴؛ و تاریخ شهر مشهد، ص ۶۱.

^۹ - زبده التواریخ (میرزا محسن)، صفحات ۱-۱۸۰.

^{۱۰} - حافظ ابرو یکی از محلات هفتگانه مشهد را «محله دستگرد» خوانده است. جغرافیای تاریخی خراسان، تصحیح دکتر وهرام، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۰، ص ۶۳۴؛ تاریخ شهر مشهد، ص ۶۳.

^{۱۱} - تاریخ عالم‌آرای نادری، ص ۱۵۳؛ یا تاریخ شهر مشهد، ص ۲۳۱.

تهماسب صفوی (۹۳۰ تا ۹۸۴ ه) در قزوین خیابانی احداث کرده است.^{۱۵} پس از آن و همزمان با انتقال مرکز حکومت صفویه از قزوین به اصفهان و احداث میدان چهارباغ در آن شهر توسط شاه عباس، وی سومین خیابان ایران را هم به طول تقریبی سه کیلومتر از شمال غرب مشهد به جنوب شرق آن احداث کرد.^{۱۶} قسمت علیای این خیابان که حدود ۲ کیلومتر طول دارد و در شمال غرب واقع است به بالاخیابان شهرت یافته و قسمت سفلی آن که در جنوب شرق قرار دارد پایین خیابان نامیده شده است. شاه عباس در آغاز و پایان خیابان مزبور دو دروازه جدید به نامهای بالاخیابان و پایین خیابان نیز احداث کرد.^{۱۷} لذا از آن پس بالاخیابان، بالاخیابان، پایین خیابان، دروازه بالاخیابان، محله بالا خیابان، دروازه پایین خیابان و محله پایین خیابان ثبت منابع تاریخی و جغرافیایی شده است.^{۱۸} بنابراین گرچه محله پایین خیابان از پیش هم وجود داشته اما با این نام از آغاز سده یازدهم شهرت یافته است. این محله چنان که از نام آن پیداست در اراضی پایین دست و کم ارتفاع شهر قرار داشته لذا از همان آغاز از زمرة بخشهای پایین شهر و نسبتاً فقیر نشین بوده است. گرچه پایین خیابان پس از انقلاب اسلامی به خیابان «نواب صفوی» تغییر نام یافته اما مردم مشهد عموماً آن را پایین

شهر در محله عیدگاه واقع شده، در نتیجه از زمان صفویه نام دروازه و محله عیدگاه به متون تاریخی راه یافته است.^{۱۲} بنابراین محلات عیدگاه و سرشور پس از نوغان و سراب از قدیمی ترین محلات مشهد بوده اند.

وجه تسمیه محله عیدگاه نیز دقیقاً معلوم نیست اما احتمال می رود که اراضی بیرون دروازه عیدگاه که به روستای قدیمی و پرآب و سرسبز تروغ (طرق بعدی) و حاشیه رودخانه طرق می پیوسته و از حدود نهصد سال پیش محل بهارگاه لشکرها بوده،^{۱۳} عیدگاه مردم مشهد هم بوده است. دست کم قدیمی ترین مصلاهی شهر مشهد که ظاهراً در اوایل قرن نهم ساخته شده (مصلاهی طرق) در کنار رودخانه طرق (در فاصله یک فرسنگی دروازه عیدگاه) قرار دارد که نشان می دهد نمازهای عید فطر و قربان مردم مشهد در آن محل برگزار می شده است. این محله اکنون عمدتاً در میان خیابانهای امام رضا (تهران قدیم)، پایین خیابان، هفده شهریور و بازار رضا واقع شده و از مراکز مهم تجاری سنتی شهر است.

محله پایین خیابان که شامل دو حاشیه بخش سفلی «خیابان» مشهد است میان محلات عیدگاه و نوغان قرار دارد، لذا عمر و قدمت آن کمتر از محله عیدگاه نیست، اما تا پیش از احداث خیابان توسط شاه عباس صفوی (آغاز سده یازده هجری) محله مزبور قطعاً به این نام خوانده نمی شده است. تا زمان شاه عباس اول صفوی در همه ایران تنها دو خیابان، یکی در هرات و دیگری در قزوین، وجود داشت. خیابان هرات که دست کم از حدود هزار سال پیش با نام «دشت خدابان» وجود داشته در زمان تیموریان تبدیل به محله خیابان شده است.^{۱۴} پس از آن هم شاه

شناسی آستان قدس رضوی، شماره ۶، مقاله «خدایان، خدادوان، خیابان» از فکری سلجوقی هروی.

^{۱۵} - بنگرید به مجله خراسان پژوهی، شماره ۵، مقاله «خیابان» از دکتر دبیر سیاقی.

^{۱۶} - بنگرید به تاریخ عباسی (یا روزنامه ملاجلال)، ملاجلال منجم، به کوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، وحید، ۱۳۶۳، ص ۳۲۸؛ تاریخ عالم آرای عباسی، ص ۱۱۱۰. این خیابان در سالهای ۱۰۱۶ تا ۱۰۲۳ احداث شده است (بنگرید به مجله فرهنگ خراسان، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان، شماره ۲، سال ۱۳۸۰، مقاله «خیابان و آب خیابان مشهد» از مهدی سیدی، و تاریخ شهر مشهد، ص ۱۷۲.

^{۱۷} - تاریخ عباسی، ص ۳۲۸.

^{۱۸} - از جمله بنگرید به تاریخ قصص الخاقانی، ولی قلی ... شاملو، تصحیحی دکتر سیدحسن سادات ناصری، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۳۲۶؛ و تاریخ شهر مشهد، ص ۱۹۲ و دیگر صفحات، ذیل عناوین «خیابان» و دروازه های بالاخیابان و پایین خیابان.

^{۱۲} - از جمله بنگرید به مطلع السعدین، عبدالرزاق سمرقندی، ذیل سال ۸۶۱، یا به تاریخ شهر مشهد، ص ۷۴ و ۱۲۸.

^{۱۳} - از جمله در سال ۵۱۰ قمری سلطان سنجر سلجوقی لشکرش را در این محل بهار داده بود، چهار مقاله، نظامی عروضی، تصحیح دکتر محمدمعین، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۶، ص ۶۵.

^{۱۴} - برای دشت خدابان بنگرید به تاریخ بیهقی، ابوالفضل بیهقی، تصحیح دکتر فیاض، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۵۶، ص ۷۸۴. و برای خیابان هرات بنگرید به مجله خراسان پژوهی، مرکز خراسان

است.^{۲۰} قدیمی‌ترین نقشه از شهر مشهد در سال ۱۲۷۴ قمری (برابر با ۱۸۵۸ میلادی) توسط خانیکف روسی و هیأت همراه او برداشته شده^{۲۱} که سیمای کلی مشهد قدیم را می‌نمایاند. با توجه به این که شهر مشهد اکنون (سال ۱۲۸۲ خ) حدود ۲۷۰ کیلومتر وسعت دارد، نسبت به مشهد قدیم سی برابر شده است. جمعیت شهر (حدود ۱ میلیون و هشتصد هزار نفر) نیز تقریباً سی برابر جمعیت ۵۷ هزار نفری سال ۱۲۹۵ قمری شده است.

خیابان یا ته‌خیابون می‌خوانند. طول این محله حدود یک کیلومتر، از حرم مطهر تا دروازه پایین خیابان می‌شده است. اکنون نیز پایین خیابان، خصوصاً محل دروازه پایین خیابان (که به پنج راه شهرت یافته) از محلات و بخشهای شلوغ و فقیرنشین شهر و محل سودای انواع کالای قانونی و غیرقانونی است.

محله بالاخیابان که شامل دو حاشیه قسمت علیای خیابان مشهد بوده در شمال غرب شهر و میان دو محله قدیمی سراب و نوغان قرار داشته است، در نتیجه قدمت آن به چند صدسال پیش می‌رسد اما مانند محله پایین خیابان از زمان احداث خیابان (در آغاز سده یازده هجری) به این نام خوانده شده است. طول این محله، یا قسمت علیای خیابان، تقریباً دو کیلومتر بوده و از دروازه بالاخیابان (دروازه قوچان سابق و میدان توحید کنونی) تا حرم مطهر امتداد داشته است. این محله گرچه از وسعت زیادی برخوردار بوده چون در قسمت بالا آب شهر قرار داشته عمده مساحت آن را باغها و باغچه‌های شهر دربر می‌گرفته، لذا جمعیت آن نسبت به محلات دیگر کمتر بوده است.

* * *

طول بارو و وسعت شهر

هر چند مرز دقیق محلات ششگانه شهر و در نتیجه وسعت هر محله مشخص نیست، اما با توجه به وسعت مشهد قدیم که کلاً حدود هفتصد تا نهصد هکتار می‌شده،^{۱۹} هر محله حدود صد تا صدوپنجاه هکتار وسعت داشته است. غرض از مشهد قدیم آن بخش از شهر است که در سالهای ۹۴۰ تا ۹۴۲ به امر شاه تهماسب صفوی گرداگرد آن بارو کشیده شده است. این بارو تا اوایل قرن خورشیدی حاضر برجا بوده و مکرراً توسط سیاحان، مورخان و جغرافی‌نویسان توصیف شده است. از جمع توضیحات مزبور چنین بر می‌آید که شکل شهر شبیه شیری خفته بوده و از شمال غرب به سوی جنوب شرق گسترش داشته و پیرامون آن یا طول بارویش تقریباً شش تا نه کیلومتر می‌شده و شامل ۴۸۵۱ جریب وسعت بوده

^{۲۰} - بنگرید به توضیح شماره ۱۹.

^{۲۱} - این نقشه اخیراً در کتاب/اسناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار، به اهتمام میراث فرهنگی کشور چاپ شده است.

^{۱۹} - بنگرید به تاریخ شهر مشهد، صفحات ۲۲۳، ۳۶۱ و ۳۸۹ (که اظهارات و ارقام مؤلف روضه الصفای ناصری، کلنل مک گرگر و مؤلف مطلع‌الشمس را ذکر کرده است).